

INTERETNIKUS KAPCSOLATOK A ZEMPLÉNI-HEGYSÉG FALVAINAK SZOKÁSRENDSZERÉBEN

NIEDERMÜLLER PÉTER

A Zempléni hegység falvainak lakossága az etnikai összetétel szempontjából meglehetősen változatos képet mutat. A 17. század legvégén meginduló, és szinte az egész 18. századon keresztül húzódó népmozgások, migrációs folyamatok szinte teljesen átalakították e terület etnikai struktúráját. Szervezett telepítések, vagy spontán vándorlások nyomán megjelentek a német telepesek (Rátka, Hercegkút, Károlyfalva, Sima), a szlovák (Háromhuta, Vágashuta, Kishuta, Nagyhuta, Hollóháza stb.) és kárpátukrán jobbágyok (Mogyoróska, Komlóska, Filkeháza, Baskó, Mikóháza stb.). Ezek az etnikumok gyakran egyetlen közösségen belül is erősen keveredtek, a német telepesek kivételével. A szlovák és kárpátukrán népcsoportok etnikai tudatuk fokozatos elsorvadása nyomán számos településen belül teljes mértékben összekeveredtek.¹

A néprajzi kutatás mindig szívesen vállalkozott a különböző etnikumok, etnikai csoportok kulturális sajátosságainak feltárására, az interetnikus kapcsolatok rögzítésére. Tanulmányomban arra törekszem, hogy az adott terület kalendáris szokásainak rendszerében felvázoljam a jellemző interetnikus kapcsolatokat. Részleteiben csupán néhány jellegzetes elemet, komplexumot vizsgálunk, s ezeknek a sajátosságoknak a tükrében igyekszünk majd az egész rendszerre érvényes megállapításokat tenni.

A Zempléni hegység falvaiban (Mogyoróska, Háromhuta, Regéc, Baskó, Komlóska, Rudabányácska) András napkor a leányok kendermagot vetettek a „favágatóra”, tőkére, s azt valami rossz nadrággal, papuccsal, vagy valami más, de feltétlenül férfitől származó ruhadarabbal behúzták, elboronálták. Közben mondogatták: *András, András, kendert vetek rád, adja Isten tudtomul, hogy ki leszen a férjem!* Ez a szokásforma, bármilyen jelentéktelennek is látszik, mégis fontos kapcsolatokra mutat rá. Ezek a formák különösen a kárpátukránok lakta területeken dominálnak.² A Bereg megyei szokásleírás³ szinte szó szerint megegyezik az általunk közölt adattal. Hasonlóképpen, még szövegében is megegyezik adatunkkal a huculoknál lejegyzett szokásforma.⁴ E néhány adat is teljesen egyértelműen bizonyítja az adott szokás északi irányba mutató kapcsolatait.

Az előbbi példában említetténel lényegesebb összefüggésekre mutat rá egy Luca napi szokás. Mogyoróskán, Regécen és Óhután az idősebb emberek halványan még emlékeznek arra, hogy Luca estjén megjelent a fonóban két felismerhetetlen figura, egyesek szerint valamilyen fehér ruhába, mások szerint

viszont rossz rongyokba öltözve. A legények vagy a leányok öltöztek fel, s miután beléptek a fonóba, némán, szótlánul összefogódtak, keringtek, táncoltak néhány lépést, majd ugyanolyan szótlánul, ahogy jöttek, elmentek. A fonóban való tartózkodásuk egész ideje alatt egyetlen szót sem szóltak, még akkor sem, ha kérdezték, vagy megfogdosták, megtapogatták őket. Sajnos még legidősebb adatközlőim sem emlékeztek arra, hogyan nevezték ezeket az alakoskodókat. Luca napi alakoskodókkal kapcsolatos adatok más zempléni területekről is rendelkezésünkre állnak. Karcsán a Luca asszonynak nevezett alakoskodó betért minden fonóházba és 10—15 percig némán font. Ha megszólalt, elvesztette a hatalmát és megverték.⁵ Filkeházán a Luca asszonyt egy fehér ruhába öltözött legény elevenítette meg.⁶ Abaújháza *sziabolond*nak nevezték a fehér ruhás alakot, aki a leányokat, gyerekeket ijesztgette.⁷ Pusztafaluban fehér lepedőt borítottak magukra a legények, arcukat feketére kenték és így ijesztgették a leányokat, gyerekeket. Noha ezek az adatok nem egyértelműek és nem teljes értékűek, mégis úgy látszik, hogy az adott területen többé-kevésbé jól megfigyelhető a Luca asszonyhoz kötődő szokáskomplexum. A Luca asszony különböző megjelenési formái Kelet-, és Dél-Európa legtöbb népénél ismereteseek. *Kretzenbacher L.* a Luca asszonyhoz kapcsolódó hagyományokat két rétegre bontja. Számunkra azok az adatok a lényegesek, amelyek azokra a démonikus, nőnemű szellemekre, a „Mittwinterfrau” egyes megjelenési formáira vonatkoznak, amelyek hatalma a Luca és karácsony közötti időszakhoz kötődik. A Luca asszonyon kívül ide kell sorolnunk olyan szellemeket, mint pl. „Perchta”, „Frau Holle”, „Kedd asszonya” stb. A szokáskomplexumnak ez a rétege elsősorban Közép-Európa népeinél ismert. *Kretzenbacher L.* az idevonatkozó szokások és hiedelmek egész sorát mutatta ki a cseheknél, morváknál, szlovákoknál. A magyar Luca napi hagyományokból egyedül a „tótasszonyok” néven ismert alakoskodókat említi, amelyeket egyértelműen a szlovák Perchta változatának, átvételének tart.⁸ *Kretzenbacher L.* impozáns anyagismeretéhez, gondolatmenetéhez aligha lehet bármit is hozzátenni. Arra a tényre azonban mégis érdemesnek látszik felhívni a figyelmet, hogy a nőnemű szellemek, s ezek különböző megjelenési formái igen nagy jelentőségűek a Keleti-Kárpátok vidékén, a román, ukrán, sőt a lengyel hagyományban is.⁹ Ezek a szokások és hiedelmek a legszorosabb kapcsolatban állnak a hasonló közép-európai, és főleg magyar adatokkal. Az idevonatkozó szokások, hiedelmek, alakoskodók köre sokkal szélesebbnek és gazdagabbnak látszik az eddig ismerteknél. Valószínűnek tűnik ugyan bizonyos szokásformáknak a szlovákoktól való átvétele, mégis feltétlenül szükséges a vizsgálódás körét bővíteni, mind területi (román, ukrán adatok), mind tematikai, tartalmi vonatkozásokban. Az általunk felsorolt adatok nyilvánvalóan az említett szokáskomplexumhoz tartoznak, minden hiányosságuk, töredékeségük ellenére. Jelen esetben nem a szokásformák, a cselekmény egésze, hanem annak csupán bizonyos vonatkozásai (fehér ruha, néma táncolás vagy fonás stb.) mutatnak a szokáskomplexum centrális területének irányába, utalva a szokásforma elterjedésének egy lehetséges útjára.

Az interetnikus kapcsolatok közvetett formájára utal egy másik Luca napi szokás. Hejcéen néhány családnál Luca napján szép szemű búzát vetettek

egy kis tányérkába, s karácsony viliájáig bent tartották a melegen, minden nap megöntözték friss vízzel. A búzából viliára szép zöld vetés lett, amit a karácsonyi asztalra helyeztek. A zöld vetést néha egészen újévig meghagyták. Ez a hejcei szokásforma azért érdemel különösebb figyelmet, mert erről a területről a Luca búzára vonatkozó adatunk eddig még nem volt. A magyar nyelvterületről származó leírások elsősorban a Dél-Alföldre (Szeged, Hódmezővásárhely, Kiskunfélegyháza) illetve Baranya megye délszláv lakosságú falvaihoz kötődnek.¹⁰ A szokásforma eddigi legészakibb előfordulási helye Eger volt.¹¹ Az európai kapcsolatok kutatása során a kutatók elsősorban a délszláv adatok jelentőségét hangsúlyozták. A Luca búza szokása különösen élénken él a horvátoknál, ahol a növényt Borbála vagy Luca napjától kezdődően csíráztatják. A horvátok a kicsíráztatott búzát, mint a szerelmi jóslás eszközét is használják, bár ebben az esetben már csak formai analógiáról van szó. *Schmidt L.* a vonatkozó burgenlandi szokásformák vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy a szokás Burgenlandban horvát eredetű kultúrelem.¹² Kutatásaira támaszkodva megállapíthatjuk, hogy a rítus Közép-Európában, s így a magyar nyelvterületen is délszláv közvetítés útján honosodott meg. Ennek a megállapításnak a legfőbb bizonyítéka, hogy a szokásforma leggyakoribb, szinte kizárólagos előfordulási területe Dél-Magyarország, illetve a magyarországi sokác falvak. Az ettől a területtől északabbra eső adataink minden bizonnyal a belső migrációs mozgásokkal állnak összefüggésben. Hejce esetében bizonyítható is ez a feltételezés. A faluban 4-5, Versec, Pancsova vidékéről elvándorolt család él, amelyek 60—100 évvel ezelőtt telepedtek le a községben. A helyszíni kutatások során kiderült, hogy bár a szokásról mások is hallottak, gyakorolni csupán ez a néhány család, illetve ezek leszármazottai gyakorolták.

A karácsonyi ünnepkör rendkívül gazdag cselekményrendszeréből csupán egyetlen komplexumot, a karácsonyi vacsora szokáskörét emeljük ki. Az asztalra vidékünkön, néhány kivételtől (Fony, Füzérkajata) eltekintve, mindenütt csak egy fehér abroszt terítettek, alá pedig mindenféle terményeket, magvakat tettek. Abaújalpáron és Boldogkőújfaluban árpa és búza szemeket raktak az abrosz alá, hogy bő termés legyen a következő évben. Boldogkőváralján az abroszra búzát, kukoricát, csipetkét, zabot és kenyeret helyeztek. Mogyoróskán külön csomókban búzát, árpát, zabot és gabonát tettek az abroszra, hogy „jó termést adjon a Jézuska”. Regécen csak búza, Baskón viszont paszuly, búza és árpa is került az abrosz alá. A Hutákban (Háromhuta) búzát, zabot, árpát helyeztek az asztalra és erre terítették az abroszt. A hegyközi falvakban (Rudabányácska, Vágáshuta, Kishuta, Alsóregmec) szinte egyöntetűen az asztal négy sarkára kis terménycsomókat, zabot, árpát, kukoricát, búzát tettek s erre terítették rá az abroszt. Fonyban az asztalt előbb egy rossz terítővel takarták le, majd erre búzát, árpát, kukoricát, más gabonaféléket és pénzt raktak. A terményeket azután letakarták egy fehér ünnepi terítővel, hogy ami az asztalon van ünnepkor, ott is maradjon egész évben. A magvak az ünnepek alatt végig az asztalon maradtak, majd visszakérültek eredeti helyükre, vagy megetették a tyúkokkal. Az asztalt gazdagon megpakolták kenyérral, dióval, almával, étellel, hogy egész évben bőségben legyenek. Mogyoróskán, Regécen, Óhután, Újhután és Baskón az asztal alá ostort és láncot tettek, Rudabányács-

kán pedig az asztal lábát körültekerték egy vastag lánccal, mert ahogy Óhután tartják Jézust ostorral verték meg és lánccal kötözték meg.¹³

A karácsonyi asztal hiedelemköréhez tartozik a szalmának, illetve a szénának a szobába vitele és szétszórása. Ez a szokás valamilyen formában az általunk vizsgált falvak mindegyikében ismert volt. Boldogkőújfaluban azért szórták fel szalmával, törekkkel a házat, mert Jézus is szalmán született. Mogyorósán, Regécen és Óhután zsupot meg szalmát is vittek a szobába, amit az ágy alá tettek. Az ünnepek alatt végig a szobában hagyták a szalmát, majd a gyümölcsfákra kötözték, hogy jobb termés legyen a következő évben. Baskón régebben kötelet készítettek a szalmából és azt kötözték a gyümölcsfákra. A többi faluban egyszerűen a gyümölcsfák alá szórták a szalmát, hogy nagyobb termés legyen a következő évben. Baskón, Mogyorósán, Regécen és Óhután az ünnepek alatt a szalmán aludt az egész család, de legalábbis a férfiak. Regécen régebben a karácsonyi vacsorát is a szalmán ülve ették, nem pedig az asztalnál. (Ez a szokás azonban aligha volt általános, mert adatközlőim, még ha hallottak is róla, mindig hozzátették, de mi sohasem csináltuk így.) Komlóskán a szalmát az egész szobában szétszórták, majd az ünnepek után a gyümölcsfa alá tették, hogy jó legyen a termés. Rudabányácskán vacsora előtt összekötözve vitte be a házigazda a szalmát. A vacsora ideje alatt az asztalhoz támasztják. A vacsora végeztével szétbontják, szétszórják és aki akar, heverészik rajta. Az asszonyoknak rá kellett ülni a szalmára, hogy sok kotlós legyen. A szalmát harmadnap vitték ki a szobából, és a tyúkok alá tették, illetve köteleket sodortak belőle, amit felakasztottak a gyümölcsfákra.

Maga a vacsora, az étkezés este 7-8 óra tájban kezdődött. A különféle ételeket a gazdasszony aznap délután készítette el. Az étkezés megkezdése előtt az összes enivalót kikészítették az asztalra, hogy vacsora közben a gazdasszonynak ne kelljen ugrálnia, felállnia. Ha a gazdasszony a vacsora alatt végig ülve maradt, akkor a tyúkjai is ülni fognak a következő évben. Baskón, Mogyorósán, Regécen azt tartották, hogy azért kell mindenféle ételt az asztalra pakolni, mert amilyen bőség van a karácsonyi asztalon, olyan bőségben fognak élni egész évben. Vacsora előtt mindenütt imádkoznak, csak utána kezdik el az étkezést. Abaújalpáron káposztás gombalevessel, benne főtt *lecskével* kezdték a vacsorát. Ezt a bobájka követte, amit mákkal, dióval vagy túróval ettek, majd alma, dió, szilva, körtesusinka, s a legvégén ostya. Az ostyát palacsintatésztából csinálták és mézzel ették. Ez az étrend esetenként kibővíthetett szőlővel, kompóttal, vagy valamilyen süteménnyel. Emellett rendszeresen, minden háznál sütöttek (és még ma is sütnék) gömbölyű, fonott kalácsot, amit néha kakaóval töltöttek. Boldogkőújfaluban is hasonló volt a vilia esti vacsora étrendje. A káposztás gombaleves után bobájka, alma és dió következett. Annak, aki nem szerette a bobájkat, *kokoskát* készítettek. Ezt a tésztafeleséget ugyanúgy készítették, mint a bobájkat, csak kifőzték. Leggyakrabban túróval ették. A káposztás gombaleves az egész általunk vizsgált területre jellemző, ezért a továbbiakban külön már nem említjük meg. Fonyban a bobájkat mézzel, mákkal, esetleg túróval ették. Mogyorósán legelőször fokhagymába haraptak, s csak ezután kezdték a vacsorát. A bobájkat a felnőttek savanyúkáposztával, a gyerekek pedig mézzel és mákkal ették. Régeb-

ben néhány családnál olajban sült halat is fogyasztottak. A vacsora végén alma és dió szolgált csemegéül. *Cs. Pócs Éva* említi még a mogyoró, aszalt gyümölcs és krumpplángos fogyasztását is, a magam gyűjtése során azonban ilyen adatokkal nem találkoztam.¹⁴ Regécen és Baskón régebben fontos étele volt a karácsonyi vacsorának a *gombafasírt*. Egy másik étrend szerint Baskón olajban pirított főtt gombát, olajban sült halat, susinkát és mákos bobájkát ettek. Néhol fánkot is sütöttek. Nyiriben szintén káposztás gombaleves és mákos bobájka volt a karácsonyi vacsora két legfontosabb étele. Rudabányácskán mézbe mártott fokhagymával kezdték a vacsorát, mert ez az étel megvédte őket a gyomorfájástól. Ezt követte a bobájka, gombaleves, rántott hal. Az ételekhez mézes pálinkát, vagy melegített cukros bort ittak. Emellett minden háznál készítettek egy *kračunik*-nak nevezett gömbölyű, kis kalácsot. A vacsora étrendje a többi zempléni faluban is megegyezett, legalábbis főbb vonalaiban, az eddig leírtakkal. Éjfél után vége lett a böjtnek, s ekkor már többféle ételt készítettek. Leggyakrabban töltött káposztát és rántott húst ettek. A karácsonyi vacsora elfogyasztása után a család az éjfélig miséig együtt maradt. A fiatalok elmentek kántálni, esetleg a fonóban gyűltek össze, s ott várták meg közösen az éjfélig mise kezdetét. Az idősebbek otthon maradtak, karácsonyi dalokat énekeltek, kártyáztak, beszélgettek, énekeltek, imádkoztak. Az éjfélig misére mindenki elment, még a kisebb gyermekek is, sőt Abaúj-alpáron a reformátusok is.

Meg kell említenünk egy, a karácsonyi vacsorához közvetett módon kapcsolódó szokást. A vacsora előtt vagy után a gazda valamilyen ételből adott egy keveset a jószágoknak, elsősorban a tehénnek. Abaúj-alpáron és Mogyoróskán minden jószágunk vitt a gazda egy szem bobájkát. Baskón, Mogyoróskán és Komlóskán a bobájkát só és korpa közé keverték, s úgy adták a marhának. Baskón azt tartották, hogy ha vilia este nem adnak a bobájkából a tehénnek, akkor az állatok kibeszélik gazdájukat. Vilia éjjel ugyanis az állatok megszólalnak és elmondják egymásnak, hogyan bánik velük a gazdájuk. Fonyban a marhának szánt bobájkába egy gerezd fokhagymát is tettek, hogy senki ne tudja megrontani az állatot. Újhután három szem bobájkát kapott a tehén, Rudabányácskán minden ételből kapott egy keveset, Tokajban¹⁵ pedig az egyes ételek morzsáiból tettek félre a jószágunk.

E néhány jellemző adat felsorakoztatása után megpróbáljuk meghatározni azokat az irányokat, interetnikus kapcsolatokat, amelyek a szokáskomplexum kialakulását befolyásolhatták. Annál is inkább megtehetjük ezt, mert *Cs. Pócs Éva* monográfiája jó keretet szolgáltat vizsgálódásunknak. Kezdjük a sort az asztalra helyezett magvak vizsgálatával! Szerinte a szokás általánosan elterjedt a magyar nyelvterületen a keleti országrészeket kivéve. A cselekmény legintenzívebb formában a Dunántúlon élt.¹⁶ Feltétlenül meg kell jegyezni, hogy ez a szokás sokkal intenzívebb formában ismert az északi magyar területeken, mint arról *Cs. Pócs É.* tud. A karácsonyi asztalra helyezett magvakat megtaláljuk a Hegyközben,¹⁷ a Bodrogekben¹⁸ és a Csereháton.¹⁹ Ugyanazeket a szokásokat a dél-gömöri falvakban (Szilice, Kecső) is sikerült felgyűjtenem. Érdemes megjegyezni, hogy a szokásnak palóc területekről viszonylag kisebb számú leírása ismeretes, s azok is elsősorban a szlovák né-

pességhez kötődnek.²⁰ Számunkra ez a tény azért lényeges, mert jól rámutat az adott szokáskomplexum kettős rétegződésére. Az előbbi gondolat folytatásaként nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy északkeleti-keleti területeken élő szlovákoknál, kárpátukránoknál, oroszoknál igen erőteljes formában élt az asztalra helyezett magvak szokása.²¹

Áttérve a karácsonyi széna és szalma motívumára, újra csak azt állapíthatjuk meg, hogy a szokás a keleti magyar nyelvterületet kivéve általánosan ismert.²² A szalmát, szénát rendkívül sokféle módon hozhatták be a szobába, helyezhették el és használhatták fel.²³ Az összehasonlító adatok számunkra legfontosabb tanulsága mégis csak az, hogy bár a karácsonyi szalmával és szénával kapcsolatos szokások az összes szláv népnél,²⁴ részben ebből következően a palócoknál és a Felvidék egyéb területein is ismertek, az északkeleti vidékeknek mégis van egy sajátos vonása. Cs. Pócs É. mutatott rá, hogy a karácsonyi szalmának és szénának a gyümölcsfák termékenységgel való kapcsolata egyedül a magyar nyelvterület északkeleti részén ismert.²⁵ A keleti szlávok karácsonyi vacsorával kapcsolatos szokásai közül viszont ez az egyetlen, amely átkerült a magyar hagyományba. S mivel a Zempléni hegység vonalától nyugatra nem találunk idevonatkozó leírást, jogosnak tűnik a kárpátukrán etnikum szerepét hangsúlyozni.

Továbbra is a téli ünnepekör szokásainál maradva egy olyan szokásformával kell foglalkoznunk, amely az inter- vagy intraetnikus kapcsolatok lényeges formáira mutat példát. Vilia este, sötétedés után járták a pásztorok a falut, betértek a házakhoz köszönteni. Azokban a falvakban, ahol több pásztor is volt, a gulyás meg a csordás járt együtt, a kondás külön, ez utóbbi azonban gyakran el is maradt, nem járt köszönteni. A pásztorok megálltak a házak előtt, az ablakok alatt, kürtöltek és karácsonyi énekeket énekeltek. Néhol, így pl. Abaújalpáron, Fonyban és Hejccén kürtölés után nem énekeltek, hanem csak bekiáltották: „Boldog karácsonyi ünnepeket kívánunk az egész háznépnek!” A gazda ezután behívta őket, megkínálta süteménnyel, borral, pálinkával, s mielőtt elmentek volna a gazdasszony lángost adott nekik. Baskón kalácsot, Tokajban²⁶ pedig sonkát és zsírozót is kapott a pásztor. A hegyközi falvakban (pl. Nyiri, Pusztafalu, Rudabányácska) szintén ismertek voltak ezek a szokásformák. Más adatok szerint (Regéc, Háromhuta, Nyiri, Pusztafalu) a pásztorok viliakor nem jártak köszönteni, hanem sötétedés után túlköelve végigmentek a falun. Ellenben szilveszterkor a legények egy háznál együtt megvárták az éjfélt, majd csörömpölve, pattogva végigvonultak a falun. Néha 10–15-en is összeálltak, csengőt, kolompot vittek magukkal. A pásztor pattogva hajtotta őket. A csapat sorrajárta a házakat. Egy legény beköszönt és megkérdezte: „Megengedik-e, hogy megfordítsam a gulyát itt az udvaron?” Ha megkapták az engedélyt, bementek és körbekolompolták az udvart. A gazda utána borral, süteménnyel kínálta őket, majd a legények boldog újesztendőt kívánva elmentek. A szokást azért gyakorolták, hogy bőség legyen az újévben. Ugyanakkor Hejccén és Abaújalpáron az előbbi csoporttal együtt, vagy attól teljesen függetlenül legények egy csapata járta a falut. Az idősebb, pártában maradt leányok háza előtt megálltak és nagy zajongás közepette bekiabáltak: „Kinek van szüzeánya, hajtsa ki a szüze gulyára!”

Az adatokból világosan látható, hogy jelen esetben különböző szokásformák keveredéséről van szó. A pásztorok vilia esti köszöntése elsősorban az északi magyar területekhez kötődik. A szokásforma maga természetesen másutt is elterjedt a cselekmények intenzitása, variabilitása azonban az említett területen a legjelentősebb. Ezt a megállapítást támasztja alá az a tény is, hogy a pásztorok köszöntése, más elemekkel gazdagodva szilveszterkor is előbukkan. Az egyik ilyen új elem az a szokásforma, amikor a legények, pásztorok megfordítják a nyáját, a gulyát, a csordát az udvaron. Erre a szokásra vonatkozó adatokat eddig elsősorban az alföldi falvakból közöltek.²⁷ A szokás vénlányokat csúfoló formájára vonatkozó leírásokat Szendrey Zs. gyűjtötte össze, s ezt az összeállítást azóta is csak néhány feljegyzéssel lehetne kiegészíteni.²⁸ Ezeknek a cselekményeknek a megjelenési formája teljesen megegyező az általunk leírtakkal. Előfordulási alkalma pedig szilveszter mellett elsősorban farsang és húshagyókedd. A szokásformák párhuzamait a környező népeknél nem ismerjük, úgy tűnik, sajátosan magyar jelenséggel van dolgunk. A zempléni falvak szokásrendszerében ez a három különböző szokásforma (pásztorok vilia esti köszöntése, nyájfordítás, vénlányok csúfolása) sajátos módon kontaminálódott. Ennek a keveredésnek az az egyik oka, hogy az adott terület bizonyos szokásformák, -elemek szempontjából határterületet jelent. A Zempléni hegyvidéktől északnyugatra, nyugatra a nyájfordítással, szűzgulyahajtással kapcsolatos adatot már nem találunk. A vénlányok csúfolásának egyéb szokásai persze a nyelvterület más pontjain is ismertek.²⁹ A szűzgulyahajtás azonban ezektől a cselekményektől lényeges pontokon eltér, azaz autonóm, önálló szokás, előbbi megállapításunk tehát erre a formára is érvényes.

Befejezésül még egy adatra szeretném felhívni a figyelmet. Rudabányácskán és nagyon töredékes formában Komlósokán még emlékeznek arra az idősebb emberek, hogy Szt. János napján tüzet raktak a fiatalok és azt átugrálták. Rudabányácskán Szt. János napra virradóan a legények járták a csűröket szalmát lopni. A falu szélén volt egy kereszt, s este sötétedés után itt gyűjtötták meg a szalmát. A legények és a leányok csapatosan mentek a kereszthez, miközben énekeltek. Ott meggyűjtötták a tüzet és átugrálták, az egyik oldalról egy legény, s szembe vele egy leány. A szokást *sobotki* néven nevezik, *sobotki pretškakovač*. Zemplén vármegye monográfiája szerint „a tótokkal együtt lakó ruténeknek találjuk a szentjánosnapi tűzrakás (Szobotka-égetés) szokását.³⁰ A szokás a szlovák és kárpátukrán etnikum által lakott területen egyaránt ismert. Szlovákiában általános a *sobotky* elnevezés, de a lemákoknál is elterjedt a *sobitka* név, míg a többi kárpátukrán néprajzi csoport a *kupalo*, *kupajlo* elnevezéssel jelöli a szokást.³¹ Világosan látható, hogy a szokásforma szlovák vagy ukrán eredetű az általunk vizsgált terület vonatkozásában. Azt a kérdést, hogy a két etnikum közül melyik játszotta a nagyobb szerepet a szokásforma elterjesztésében, adataink alapján nem tudjuk megválaszolni.

Az eddigiekben néhány olyan szokásformát mutattunk be, amelyek megvilágíthatják a zempléni falvak szokásrendszerének interetnikus vonatkozásait. A példák alapján érdemesnek látszik néhány tanulságra rámutatni. A leírások

alapján jól látható (de egy részletesebb, aprólékosabb elemzés még inkább igazolná), hogy a zempléni falvak szokásrendszere egy átmeneti területet alkot. A történeti Magyarország északi területeinek szokásformáit vizsgálva két nagy, egymástól lényegi pontokon különböző övezetet állapíthatunk meg. Az egyik a palóc területekre jellemző szokásrendszer, amelynek keleti határvonalát Borsod és Abaúj megyék jelentik. A másik övezetet a szatmári, beregi, nyírségi, bodrogi református magyarság, illetve a tőlük északabbra lakó, görögkatolikus ukránság szokásrendszere alkotja. Tehát a két, illetve inkább három nagy szokásövezet, szokásrendszer szoros kapcsolatban áll az adott területek etnikai, vallási összetételével. Az általunk vizsgált terület, ha csak közvetve is, de nyugat felé a római katolikus szlovák, palóc, északkeletre a görögkatolikus kárpátukrán, délkelet felé pedig a református magyar etnikai, néprajzi csoportokkal határos. A különböző szokásövezetek közötti határok természetesen nem merev elválasztó vonalak, s éppen ezért bizonyos szokásformák elterjedtek a zempléni falvakban is. Azonban, ahogyan arra már az első mondatokban utaltam az adott terület etnikai szempontból erősen kevert. Az itt letelepedett szlovák és kárpátukrán népesség szerepe és jelentősége a szokásrendszer kialakítása során kettős volt. Egyrészt magukkal hoztak bizonyos szokásformákat, amelyeket hosszabb-rövidebb ideig meg is őrizhettek. Másrészt azonban, és ez a tény látszik lényegesebbnek, felerősíthették a szlovák és kárpátukrán hatást. Pontosabban fogalmazva az idegen (szlovák, kárpátukrán) népcsoportok fogékonyabbak voltak az északnyugati szlovák és az északkeleti ukrán hatások iránt, mint a palóc vagy a református magyarok szokásformáival szemben. Ezt a folyamatot csak felerősíthette az a tény, hogy az idegen eredetű lakosság maga is az északnyugati szlovák, vagy északkeleti kárpátukrán vidékekről érkezett.

A kérdés ezek után az, hogy beszélhetünk-e „zempléni szokásrendszer-ről?” Természetesen használhatjuk ezt a kifejezést, de csak viszonylagos értelemben. Létezik zempléni szokásrendszer akkor, ha az adott terület szokásformáit pl. a bodrogi magyarok szokásaival állítjuk szembe. Sokkal kisebb azonban ennek a fogalomnak az értéke akkor, ha a szlovák, vagy a kárpátukrán szokásrendszerrel való viszonyában szemléljük. Ebben az esetben már sokkal kevesebb elválasztó jegyet tudunk felsorolni. Ezek a tételek elméletileg azt jelentik, hogy egy adott szokásrendszer minden eleme tekinthető potenciálisan etnikai specifikumnak, vagy néprajzi sajátosságnak, attól függően, hogy melyik más népcsoport szokáselemével, -formájával állítjuk szembe. Éppen ezért arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy elsősorban nem jelenségeket, nemcsak szokásformákat, hanem rendszereket kell egymással szembeállítani, s ezeknek a rendszereknek kell az interetnikus vonatkozásait vizsgálni. Az általunk felsorolt példák ugyanis egy adott rendszernek csupán néhány sajátos elemét képviselik, amelyek teljesen általános jellegű szokásformákkal kiegészülve jelentik a szokásrendszert. S éppen a sajátos és általános szokásformák együttese, meghatározott együttese az, amit zempléni szokásrendszernek nevezhetünk.

A másik idekapcsolódó fontos kérdés, hogy magán a rendszeren belül megkülönböztethetők-e a szlovák, ukrán vagy magyar eredetű elemek, illetve

menyire köthetők etnikumhoz ezek az elemek az adott terület vonatkozásában? Úgy gondolom, hogy a regionális szokáskutatásnak a szokásformák eredetének a kutatása nem lehet feladata. A regionális szokáskutatás csak bizonyos szokásformák elterjesztésével, átadásával kapcsolatban tehet megállapításokat. Az egyes falvak esetében arra kell rámutatni, hogy a szokásformák meglétének, vagy hiányának az egyik legdöntőbb kritériuma a közvetlen etnikai környezet. A legjobb példa erre a megállapításra Regéc, amely az összeírások szerint magyar lakosságú település (s ezt a tényt az ott lakók ma is hangoztatják), szokásrendszerében azonban alig, sőt egyáltalán nem különbözik a szlovák eredetű Óhutától, vagy a kárpátukrán lakosság által lakott Mogyoróskától. Ezzel nem azt állítottuk, hogy a zempléni szokásrendszer szlovák, vagy kárpátukrán szokásformák együttese, hiszen több olyan magyar lakosságú települést is említhetünk (Nyíri, Pusztafalu), ahol a szláv eredetű szokásformák jelentősége sokkal kisebb. Ezzel a példával inkább azt szerettem volna hangsúlyozni, hogy a Zempléni hegységen belül a szokásformák megléte vagy hiánya alapján bizonyos szokásövezeteket lehet megállapítani, s amelyek együttesen alkotják a zempléni szokásrendszert. Ezek az övezetek kifelé, más rendszerekkel való viszonyukban az egységesülés, az integráció, befelé, saját rendszerükön belüli viszonyukban pedig a különbözőség, a differenciálódás tendenciáját mutatják. A szokásrendszerek interetnikus kapcsolatainak vizsgálata során ezt a kettősséget mindig figyelembe kell venni.

JEGYZETEK

1. Ilyen falu pl. Rudabányácska. Az említett településtörténeti kérdésekhez vö. *Ádám I.—Sváb A.—Szabó Gy.—Szabó S.* (szerk.): Hernádmenti táj, Hernádmenti emberek. Encs, 1970.; *Borovszky S.—Sziklay J.* (szerk.): Abaúj vármegye és Kassa. Budapest, 1896.; *Manga J.*: Magyarországi szlovákok. Népi kultúra — népi társadalom, VII. Bp., 1973. 211—251.; *Paládi-Kovács A.*: Ukrán szórványok a 18—19. században a mai Magyarország északkeleti részén. Népi kultúra — népi társadalom, VII. Bp., 1973. 327—369.
2. Ezek a cselekmények természetesen bárhol előfordulhatnak, számunkra azonban csak a szlovák és ukrán adatoknak van jelentősége, hiszen az adott területtel ezek az etnikumok állnak történeti kapcsolatban.
3. *Lehoczky T.*: Bereg vármegye monográfiája. II. Ungvár, 1881. 257.
4. *Falkowski J.*: Zachodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów, 1937. 125.; *Falkowski J.*: Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów, 1938. 71.
5. *Nagy É.*: A családi élet bodrogközi szokásaiból. In: *Kováts D.* (szerk.): Abaúj és Zemplén népéletéből. Sátoraljaújhely, 1971. 309.; *Dakos I.—Nagy É.*: Jeles napok. In: *Nagy G.* (szerk.): Karcsei népélet. Karcsa, 1971. 149.
6. *Petersák T.*: A jeles napok szokásai egy hegyközi faluban. In: *Kováts D.* (szerk.): Abaúj és Zemplén népéletéből. Sátoraljaújhely, 1971. 301.
7. *Csulák M.*: Luca nap Abaújtáron. In: *Bogdál F.* (szerk.): Borsod megye népi hagyományai. Miskolc, 1966. 358—359.
8. *Kretzenbacher L.*: Santa Lucia und die Lutzelfrau. München, 1959. 66—73.
9. *Bednarik R.*: Duchovná kultura slovenskeho ľudu. Bratislava, 1943. 73—74.; *Sulitka A.*: Ľudové divadelné hry v období vianoc na severnom Spiši. Slovenský národopis, XXI. 1973. 83—84.; *Újváry Z.*: Luca-asszonyok Csallóközben és Nyitra vidékén. Ethn., LXXXV. 1964. 451—453.

10. *Dömötör S.*: Adalékok népszokásaink ismeretéhez (Karácsonyi asztal és Adonis kert). Ethn., LXX. 1959. 346—349.; *Szendrey Zs.*—*Szendrey Á.*: Részletek a készülő magyar babonaszótárból. Ethn., LI. 1940. 202.
11. *Szendrey Zs.*—*Szendrey Á.* i. m. 202.
12. *Schmidt L.*: Barbara- und Luziaweizen. Die Verbreitung der weihnachtlichen Tellersaat im Burgenland. In: Kultur und Volk. Festschrift für Gustav Gugitz. Wien, 1954. 409—412.
13. A karácsonyi asztalra tett magvak elterjedéséhez vö. *Cs. Pócs É.*: A karácsonyi asztal és a karácsonyi vacsora hiedelmköre. Néprajzi Közlemények, 1965. 2—4. sz. 10. sz. térkép.
14. *Cs. Pócs É.* i. m. 1. sz. térkép.
15. *Gunda Béla* szíves közlése
16. *Cs. Pócs É.* i. m. 58.
17. *Bodnár J.*—*Farkas Gy.*: Abaúji hiedelmek. In: *Kováts D.* (szerk.): Abaúj és Zemplén népeletéből. Sátoraljaújhely, 1971. 362.
18. *Nagy József* gyűjtése. Debreceni Egyetemi Néprajzi Intézet Adattára (DENIA) 328.
19. *Zupkó Béla* gyűjtése. DENIA 219.
20. *Manga J.*: Ünnepek és szokások az Ipoly mentén. Budapest, 1968. 72.
21. *Cs. Pócs É.* i. m. 141.
22. *Cs. Pócs É.* i. m. 8. számú térkép.; *Petercsák T.*: Szarvasmarhatartás egy hegyközi faluban. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XII. Miskolc, 1973. 395.; *Manga J.* i. m. 73—82.; *O. Deisinger M.*: A Budapest környékén élő délszlávok karácsonyi szokásai. Studia Comitattensia, I. Szentendre, 1972. 176.
23. Idevonatkozólag számos példát hoznak az előbbi munkák.
24. *Cs. Pócs É.* i. m. 105—120.
25. *Cs. Pócs É.* i. m. 137.; *Dömötör T.*: Riten zur Förderung der Fruchtbarkeit von Obstbäumen. Studia ethnographica et folkloristica in honorem Béla Gunda. Debrecen, 1971. 191—198.
26. *Gunda Béla* szíves közlése.
27. *Gulyás J.*: A Szilveszter-esti kolompoláshoz. Ethn., XXXVIII. 1927. 270.; *Gulyás J.*: A „Szűzgulya-fordítás”. Ethn., XXXVII. 1926. 89—90.; *Kessler-Balogh E.*: A szűzgulyahajtás. Ethn., XXXVIII. 1927. 251—256.; *Szendrey Zs.*: A kongózás. Ethn., XLII. 1931. 21—27.
28. *Szendrey Zs.* i. m.
29. Vö. *Dömötör T.*: Das Blochziehen in Rábatótfalu. In: Kontakte und Grenzen. Festschrift für G. Heilfurth. Göttingen, 1969. 385—392.
30. *Borovszky S.* (szerk.): Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely R. T. város. Budapest, é. n. 166.
31. *Horváthová E.*—*Urbanová V.* red.: Die slowakische Volkskultur. Bratislava, 1972. 219.; *Várady G.*: Az oroszok. In: Szilágyi I. (szerk.): Máramaros vármegye egyetemes leírása. Budapest, 1876. 280.; *Lehoczy T.* i. m. 246.; *Falkowski J.*—*Pasznycki B.*: Na pogranczu łemkowsko-bojkowskiem. Lwów, 1935. 85.

INTERETHNISCHE BEZIEHUNGEN IM VOLKSBRAUCHTUM DER DÖRFER IN DEM ZEMPLÉNER-GEBIRGE

(Auszug)

Die ethnische Gemischtheit der Dörfer im Zempléner Gebirge bietet ausgezeichnete Möglichkeiten zur Untersuchung der interethnischen Beziehungen in der Kultur. Wir versuchen in der Studie die slowakischen und karpato-ukrainischen Beziehungen in den Volksbräuchen dieser Dörfer aufzudecken. Auf Grund der charakteristischen Motive in den Bräuchen — gepflegt zu solchen Anlässen wie: Andreas-, Luca-Tag, Weihnachten, Neujahr, Johannistag — kann festgestellt werden, was für Brauchformen für das gegebene Gebiet charakteristisch sind.

Eine Gruppe der Volksbräuche wie z. B. Eineggen des Hanfsamens mit Männerkleidung am Andreas-Tag, die Verstellungsspiele am Luca-Tag, die Benutzung von Weihnachtsstroh, das Überspringen der Johannisfeuer zeigt slawische (slowakische, karpato-ukrainische) ethnische Einflüsse. Innerhalb dieser grösseren Einheit können die slowakischen bzw. karpato-ukrainischen Brauchelemente mit Sicherheit nicht mehr getrennt werden. Eine andere Gruppe der Volksbräuche wie z. B. Weihnachtsgruss der Hirten, das Wenden der Herden sowie das Hinaustreiben der Jungrinderherden lassen auf Palóczer bzw. Szatmárer Ursprung schliessen. Die Volksbräuche in den Dörfern in dem Zempléner Gebirge lebten und entstanden in einem Grenzgebiet, noch dazu in einem mehrfachen Grenzgebiet. Dieser Tatsache ist ihr Übergangscharakter, ihre zusammengesetzte Art zuzuschreiben. Die Ausbildung und Formierung des Volksbrauchstums beeinflussten das slowakische, das karpato-ukrainische und das ungarische Ethnikum, bzw. die Tradition der Palóczen-Dörfer (katholisch) und der Szatmárer Dörfer (freormiert). Die Zusammengesetztheit und der Übergangscharakter der Zempléner Volksbräuche kann in der vorliegenden Studie nur angedeutet werden, eine gründliche, auf alle Einzelheiten eingehende Untersuchung kann sie nicht ersetzen.

Péter Niedermüller